

DİYARBAKIR'DA SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE (1934–1950)*

FIGHT AGAINST EPIDEMICS IN DİYARBAKIR (1934-1950)

Sevilay ÖZER**, Esra HEP***

Geliş Tarihi/Received:14.10.2023

Kabul Tarihi/Accepted:26.12.2023

ÖZER, Sevilay-HEP, Esra (2024), "Diyarbakır'da Salgın Hastalıklarla Mücadele (1934–1950)", Belge Dergisi, S.27, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2024/I, ss. 63-84.

Öz

Salgın hastalıklar tarih boyunca insanlığın karşılaştığı en büyük felaketlerden biridir. Binlerce hatta milyonlarca kişinin ölümüne neden olan bu salgınların savaş dönemlerinde yayılma hızı daha da artmış ve bu salgınlarla mücadele etmek neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Milli Mücadele döneminde kurulan Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, 1925 yılında hazırladığı sağlık programında salgın hastalıklarla mücadeleye yer vermiştir. Zira Anadolu'da sıtma, verem, tifüs, trahom gibi hastalıklar kol gezmektedir. Savaş yıllarında salgın hastalıkların yıkıcı etkisini yaşamış olan halk söz konusu hastalıklara karşı çaresizdir. Yaşanan acı tecrübelerden hareketle Cumhuriyet Hükümetleri, öncelikle bu salgınların ortadan kaldırılmasına yönelik çalışma başlatmıştır. Anadolu'da söz konusu hastalıkların görülmediği yer neredeyse yoktur. Diyarbakır; sıtma ve trahom başta olmak üzere şark çıbanı, tifüs, verem, çiçek ve tifo gibi hastalıkların görüldüğü yerler arasındadır. 1936'da sıtma mücadele mıntikasına dahil edilen Diyarbakır'da, II. Dünya Savaşı yıllarında sıtma vaka sayısındaki artış dikkat çekici boyuta ulaşmıştır. 1945'te Diyarbakır'ın sıtma mücadele alanı genişletilmiştir. Diyarbakır Halkevi'nin bu mücadelede etkin rol oynadığı dikkati çekmektedir. Yine trahomla mücadele için 1935 yılında Diyarbakır Halkevi bünyesinde tedavi evi açılmıştır. 1937'de Trahom Hastanesinin açılmasıyla mücadeleye devam edilmiştir. Halkın bilinçlendirilmesine yönelik çalışmalar da bu sürecin önemli bir parçasını teşkil etmiştir. Koruyucu ve tedavici edici sağlık hizmetleriyle salgınlara karşı verilen mücadeleden olumlu netice alınmış, hastalıkların yayılma hızı düşmüş ve neticede vaka sayısı azaltılmıştır. Diyarbakır'da verilen mücadele, ülke çapında salgınlara karşı yürütülen mücadelenin bir örneğini teşkil etmesi açısından da önemlidir. Bu çalışmada Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan elde edilen arşiv belgeleri, resmi yayınlar, süreli yayınlar ve literatürden yararlanılarak Diyarbakır'da görülen salgınlar ve söz konusu salgınlara karşı yürütülen mücadele ve sonuçları ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Diyarbakır, Salgın hastalık, sıtma, trahom, Şark çıbanı.*

*Bu makaleye yazarlar eşit oranda katkı yapmışlardır.

**Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, sevilayozzer07@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-1319-2406>).

***Yüksek Lisans Öğrencisi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, esram_52400@hotmail.com, (<https://orcid.org/0009-0003-8032-5488>).

Abstract

Epidemic diseases are one of the greatest disasters humanity has encountered throughout history. The rate of spread of these epidemics, which caused the deaths of thousands or even millions of people, increased even more during war periods, and it became almost impossible to fight these epidemics. The Ministry of Health and Social Assistance, established during the War of Independence, included the fight against epidemic diseases in the health program it prepared in 1925. Because diseases such as malaria, tuberculosis, typhus and trachoma are rampant in Anatolia. The people, who experienced the devastating effects of epidemics during the war years, are helpless against these diseases. Based on the bitter experiences, the Republican Governments have first initiated work to eliminate these epidemics. There is almost no place in Anatolia where these diseases are not seen. Diyarbakır is among the places where diseases such as malaria and trachoma, as well as cutaneous leishmaniasis, typhus, tuberculosis, smallpox and typhoid are seen. In Diyarbakır, which was included in the malaria fight zone in 1936, the increase in the number of malaria cases during the 2nd World War reached a remarkable level. In 1945, Diyarbakır's malaria fighting area was expanded. It is noteworthy that Diyarbakır Community Center played an active role in this struggle. Again, a treatment house was opened within the Diyarbakır Community Center in 1935 to struggle trachoma. The struggle continued with the opening of the Trachoma Hospital in 1937. Studies aimed at raising public awareness also constituted an important part of this process. Positive results were obtained from the fight against epidemics with preventive and therapeutic health services, the spread of diseases decreased and, as a result, the number of cases decreased. The struggle in Diyarbakır is also important as it sets an example of the fight against epidemics across the country. In this study, the epidemics seen in Diyarbakır and the fight against these epidemics and their results were tried to be revealed by using archive documents, official publications, periodicals and literature obtained from the Presidency of Republic of Türkiye Directorate State Archives.

Keywords: *Diyarbakır, Epidemics, Malaria, Cholera, Trachoma, Cutaneous Leishmaniasis.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklara karşı ilk olarak 1838 yılında Meclis-i Tahaffuz (Karantina Meclisi) kurulmuştur. 1881 yılında imparatorluğun sağlık vaziyetine ilişkin araştırmalar yapmak, herhangi bir yerde görülen salgın hastalıklara karşı gerekli tedbirlerin alınmasını sağlamak amacıyla Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye ve buna müteakiben 1891 yılında İstanbul'da Hıfzıssıhha Komisyonu kurulmuştur. 1869 yılında kurulan "Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye", 1906 yılında "Meclis-i Maarif-i Tıp", II. Meşrutiyetin ilanından sonra da "Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye" adını almıştır. İlerleyen dönemde kaldırılan bu meclisin yerine 1 Mart 1913 tarihinde kabul edilen "Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatına Dair Kanun-ı Muvakkat" ile Dâhiliye Nezareti'ne bağlı "Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi" kurulmuştur. 1914 yılında çıkarılan özel bir kanunla Dâhiliye Nezareti, Dâhiliye ve Sıhhiye Nezaretine dönüştürülmüş, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Karantina İdaresi ve Hicaz Sıhhiye İdaresi, bu nezaret emrine verilmiştir.¹

Özellikle savaş dönemlerinde salgın hastalıklar hızlı bir şekilde yayıldığından salgınlara karşı verilen mücadele bir o kadar zorlu ve yıpratıcı olmuştur. Buna örneğini Birinci Dünya Savaşında görmek mümkündür.² Milli Mücadele yıllarında da durum değişmemiş düşmana karşı mücadele verilirken sıtma, trahom, tifüs, verem gibi salgın hastalıklarla mücadele edilmiştir. Savaşın getirmiş olduğu maddi ve manevi yükü baş etmeye çalışan halk, buna bir de salgın hastalıkların eklenmesiyle çok daha zor durumda kalmıştır.³ TBMM'nin kurulmasının hemen ardından 2 Mayıs 1920 tarihinde 3 numaralı kanun ile Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti kurulmuştur.⁴

Mustafa Kemal 1 Mart 1922'de Meclis'te yaptığı konuşmada bulaşıcı hastalıklarla mücadelenin önemine şöyle değinmiştir: *"Bu sene emrazı sâriye istilâsına meydan verilmedi, baş gösterenler derhal tedabiri sıhhiye ittihazıyla olduğu yerde itfa olundu. Emrazı sâriyeye karşı en katî tedbir olan aşilar artık tamamiyle memleketimizde istihsal olunmaktadır. Üç milyon küsur kişilik çiçek aşısının Sivas'ta istihsal edilmiş olduğunu zikretmek bu bapta kâfi bir fikir verebilir. Memleketin malyalı muhitlerinde miktarı kâfi kinin tevzi edildi. Frengi âfetinin itfası için de mümkün olan meblâğ sarf edildi. Ve emrazı içtimaiye ile mücadelemizin daha müsmir ve daha şâmil bir şekilde ifası esbabı da ihzar edilmiştir."*⁵

Cumhuriyet'in ilanı sonrasında bulaşıcı hastalıklara karşı vakit kaybedilmeksizin daha etkin bir mücadele yürütebilmek için harekete geçilmiştir⁶. Cumhuriyet döneminin ilk sıhhiye Vekili' de Refik Saydam olmuştur. Refik Saydam TBMM'de yaptığı bir konuşmada; *"Bizde Sıhhiye Nezareti yoktu. Sıhhiye evvel ve ahir Dâhiliyeye merbuttur. Fakat kabineye dâhil değildir. Muaveneti içtimaiye tabiri ! Muaveneti içtimaiye namında bir nezaretin vücudundan hiçbirimizin haberi yoktur. Binaenaleyh Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye*

1 Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul, 1985, s. 1320-1324.

2 Zeynel Özlü ve Kerim Tiryaki, "Osmanlı Seferberlik Dönemlerinde Salgın Hastalıklara Karşı Halk Sağlığı Muhafazasına Dair Bulgular", Zeugma II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi 18-20 Ocak 2019 Gaziantep,

3 Süleyman Tekir, "Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923–1950)", *Atatürk Üniversitesi Tıbbiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.65, 2019, s. 408.

4 Atakan Esen, *Cumhuriyet Dönemi Sıtma Mücadelesi (1923 – 1956)*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2017, s. 13.

5 TBMM ZC, D.1, C.18, İ.3, 1.03.1922, s. 3. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006, s. 310.

6 *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1973, s. 38.

tabiri muhdestir. ” diyerek Osmanlı’da müstakil bir Sağlık Bakanlığının olmadığını vurgulamıştır.⁷ Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti’nin 1925 yılında hazırlamış olduğu çalışma programında salgın hastalıklara yer verilmiştir. Söz konusu programda; sağlık örgütünü genişletmek, hekim, sağlık memuru ve ebe yetiştirmek, Numune Hastaneleri ile doğum ve çocuk bakımevleri açmak, sıtma, trahom, verem ve frengi gibi salgın hastalıklarla mücadele etmek, sağlıkla ilgili kanunları yapmak, sağlık ve sosyal yardım örgütünü köylere kadar götürmek ve ilgili kanunları çıkarmak ile Hıfzıssıhha Enstitüsü ve Hıfzıssıhha Okulunu açmak bulunmaktadır.⁸

1-3 Eylül 1925 yılında toplanan ilk Milli Türk Tıp Kongresinde sıtma ele alınmıştır. Dr. Abdülkadir Lütfi ve Dr. Ahmet Fikri tarafından “Türkiye’de Sıtmanın Coğrafyası” başlığı ile sunulan raporda Diyarbakır sıtmanın en yoğun olarak görüldüğü yerler arasında gösterilmiştir. Diyarbakır vilayetinde; Beşiri havalisinde ve Diyarbakır çevresinde sıtma yoğundur. 10 Ocak 1925 tarihli Sıhhiye Müdüriyeti raporuna göre yazın bu bölgedeki hastaların %80’i sıtmalıdır. ⁹ İkinci Milli Tıp Kongresinde trahom, üçüncü ve dördüncü kongrede verem, frengi gibi bulaşıcı hastalıklar konu olarak işlenmiştir. Kongrelerde ortaya konan bilgi birikimi salgın hastalıklara karşı yürütülen mücadelede yol gösterici olmuştur.¹⁰

Diyarbakır’da Cumhuriyet ilanı sonrası halka hizmet veren tek hastane 25 yataklı Gureba Hastanesi’dir. 1 Mart 1924 tarihinde Sıhhiye Vekâletine devredilen hastane “Diyarbakır Numune Hastanesi” adını almıştır.¹¹ Diyarbakır halkı da bu süreçte sıtma ve trahom başta olmak üzere şark çibani, tifüs, çiçek, verem, tifo gibi hastalıklarla baş etmek durumunda kalmıştır. Bu çalışmada, 1934-1950 yılları arasında Diyarbakır’da görülen salgın hastalıklar ve bu hastalıklara karşı verilen mücadele çok yönlü olarak ele alınmıştır.

1. Sıtma

Sıtma hastalığı, çok eski tarihlerden beri bilinen, sivrisinek vasıtasıyla insandan insana geçen bulaşıcı bir hastalıktır. Sıtmalı bir insanın kanını emen sivrisinek ondan almış olduğu sıtma parazitini ısırması olduğu sağlam insana geçirerek onu da hasta etmiş olur. Bu şekilde hastalık yayılarak ilerler. Sivrisinekler genellikle durgun su içerisinde, bataklık bulunan yerlerde, yağmur sonrası kalmış su birikintilerinde üremektedir. Dolayısıyla sineklere karşı en önemli mücadele yolu en ufak su birikintilerinin dahi temizlenmesinden geçmektedir.¹² Sıtma hastalığına yakalanan bir kişide görülen belirtiler; halsizlik, neşesizlik, kabızlık, iştahsızlık, baş, sırt ve bacak ağrılarıdır. Sıtma nöbetleri üç evre olarak karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle üşüme ve titreme ardından ateşin artması son olarak da aşırı derecede terleme ile kendisini gösterir.¹³ Sıtma ile mücadelede önemli olan sivrisineklerin yok edilerek, hastaların tedavi edilmesidir. Çünkü sivrisinekler, sıtma parazitini insandan almaktadır. Bu nedenle ilk olarak sıtma mücadele mıntıklarında yaşayan vatandaşların

7 Sadet Altay, *Atatürk Döneminde Numune Hastanelerine Dönüştürülen Osmanlı Hastaneleri (1924-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2019, s.20.

8 *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 38.

9 *Birinci Milli Türk Tıp Kongresi 1-3 Eylül 1925 Müzakerati*, İstanbul 1926, s. 222-227.

10 Ayten Arıkan, *Milli Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) Ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2005, s. 1.

11 Sadet Altay, “Cumhuriyet’in İlk On Beş Yılında Diyarbakır’da Tesis Edilen Sağlık Kurumları ve Faaliyetleri”, *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, (Ed. İbrahim Özcoşar vd), İstanbul 2018, s. 711.

12 Bedri Noyan, “Sıtmanın Fenalıkları ve Korunma Çareleri”, *Diyarbakır: İçkale*, 6 İkteşrin / Ekim 1944.

13 İlhan Tekeli, Selim İlkin, “Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Tarihi”, *Cumhuriyetin Harcı/İkinci Kitap: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 112

kanlarında sıtma plasmodisinin olup olmadığına bakılmalıdır.¹⁴ Bu hastalığın tedavisinde kullanılan en mühim ilaç kinindir. Eski zamanlarda Amerika'da Kınakına adı verilen bir ağacın kabuklarının kaynatılmasıyla elde kininin yanında İkinci Dünya Savaşı yıllarında atebrin adı verilen, sarı renkli bir ilaç daha kullanılmaya başlanmıştır. Atebrin, kinin kadar etkili bir ilaçtır.¹⁵

Diyarbakır'da sıtma daha çok Ergani, Çermik ve Bismil'de yoğun olarak görülmüştür. 1920–1930 yıllarında Diyarbakır şehrinin üç kilometre çevresinde sıtma mücadelesi yapılmıştır.¹⁶ 1934 yılında Diyarbakır şehrinin %10'u sıtmalı durumdadır.¹⁷ Sıtma ile mücadelede Halkevi Köycülük Şubesi aktif olarak faaliyet göstermiştir. Halkevi Köycülük Şubesi Reisi Nihat Bey başkanlığında yirmi kişilik bir heyet oluşturularak; Sadi, Tilalo, Kadıköy ve Şarabi köylerine 24 Eylül 1934'te bir gezi düzenlemiştir. Öncelikle Sadi köyüne uğradıktan sonra Tilalo, Kadıköy ve Şarabi köylerini gezen heyet, köylerin sıhhi, içtimai durumlarını incelemiştir. Heyette bulunan doktorlar tarafından sıtmalı hastalara kinin dağıtılmıştır. Tilalo köyü, Halkevi tarafından numune köyü kabul edildiği için heyet bu köyde oldukça hummalı bir çalışma içerisine girmiştir.¹⁸

1935 yılının 30 Haziran tarihinden başlayarak Ağustos'un 8'ine kadar olan dönemde Doğu, Güneydoğu ve Karadeniz bölgelerine bir yurt gezisine çıkan Başbakan İsmet İnönü, bu vesile ile 1–2 Temmuz 1935 tarihlerinde Diyarbakır'a gelmiştir. İnönü burada yapmış olduğu konuşmada Diyarbakır'daki salgın hastalıklara şöyle temasetmiştir; "...Diyarbakır'da asıl mesele, sıhhi mesele ve mesken meselesidir. Trahom ve sıtma Diyarbakır'daki zabıt ve memurları yıldırıştır. Trahom meselesine daha genel olarak ayrıca temas edeceğim. Fakat Diyarbakır şehrini dar bir sahada da olsa sıtmadan kurtarmak ordu ve memurlar için çok önemli olacaktır."¹⁹

Diyarbakır ili ve çevresinde sıtmanın hissedilecek derecede mevcudiyetini koruması üzerine Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Diyarbakır'ı sıtma mücadele mıntikasına dâhil etme kararı almıştır.²⁰ 1936 yılında sıtma mücadele mıntikasına dâhil edilen Diyarbakır'a, Antalya sıtma mücadele hekimi atanmıştır.²¹ 1936 yılında faaliyete geçen sıtma mücadele teşkilatı, Diyarbakır şehrinin merkez ve köylerinde sıtmalıları tespit ederek işe başlamış, hasta olanlara kinin ile tedavi etmeye çalışmıştır. 1936 yılı Ağustos ayında Halkevi Köycülük Komitesi Başkanı Ziraat Direktörü Halil Yardımcı'nın başkanlığında bir heyet oluşturulmuş, bu heyet, Akpınar bölgesi dâhilinde 8 köyde inceleme yapmıştır. Bu incelemeler sonucunda yüzden fazla kişide sıtma hastalığı olduğu tespit edilmiştir. Hastalara kinin dağıtılmıştır.²² Sıtma ile mücadele kapsamında, okula giden çocukların muayenesi yapılmış, ardından merkeze bağlı köyler ile Ali Paşa mahallesi halkı muayeneden geçirilmiştir. Muayenesi yapılan insanlardan alınan kanların bakteriyolojik muayeneleri neticesinde sıtmalı olduğu teşhis edilenler hemen tedavi edilmeye başlanmıştır.²³

14 Sevilay Özer, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu'da Sıtma", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, (Ed. Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak Eren Akçiçek), Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 464.

15 Ata Ünalın, *Sıtma*, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara 1945, s. 56.

16 Basri Konyar, *Diyarbakır Yıllığı*, Cilt.3, Ankara 1936, s. 170.

17 Ercan Çağlayan, *Diyarbakır: Nüfus, Siyaset, Eğitim, Sağlık ve İktisat (1923 – 1950)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 144.

18 "Halkevi Köycüler Şubesi Beş Köyde Tetkikat Yaptı Tilalo Numune Köyü Oldu", *Diyarbakır: İçkale*, 24 Eylül 1934.

19 Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 20.

20 "Diyarbakır ve Havalisi Sıtma Mücadele Mıntikasına İdhal Edilecek mi?", *Diyarbakır: İçkale*, 18 Eylül 1936.

21 "Diyarbakır Sıtma Mücadelesi Mıntikasına Alındı", *Diyarbakır: İçkale*, 6 Birinciteşrin / Ekim 1936.

22 "Halkevi Köycüler Şubesinin Tetkikleri", *Diyarbakır: İçkale*, 1 Ağustos 1936.

23 "Merkez Köyleri ve Mektepler Muayeneden Geçirildi", *Diyarbakır: İçkale*, 25 İkinciteşrin/ Kasım 1936.

Diyarbakır ilinin Silvan kazasında bir doktor ile bir de ebe bulunmaktadır. 1936 yılında hastalara 6 kilo kinin dağıtılmış, kasabanın çevresindeki bataklıklar kurutulmuştur.²⁴ Yine 12 Kasım 1936'da Halkevi Köycülük Şubesine mensup bir heyet Halkevi Başkanı Cahit Çubukçu'nun başkanlığında köylere gezi düzenlemiştir. Sadi, Hıdırilyas, Kabi ve Anbar köylerini gezen heyet köylerde halkla yakından ilgilenmiş, sıtma hakkında halkı bilgilendirmiştir. Bu gezide sıtmalı olan hastalara heyet tarafından kinin dağıtılmıştır.²⁵

1937 yılına gelindiğinde merkezden başlayarak Diyarbakır iline bağlı olan bütün köy halkı muayeneden geçirilmiş, sıtma hastalığı tespit edilenler sıkı bir tedavi altına alınmıştır. Sivrisinek yapan bataklıklar kurutulmuş ve havuzlara da mazot dökülmüştür.²⁶ Köylere her beş günde bir gönderilen memurlar, sıtma hastalığına yakalananları tespit ederek tedavilerine başlamışlardır. Bataklıkların kurutulma çalışmalarının yanı sıra evlerde bulunan kuyu havuzlara, bodrumlarda biriken sulara ve Dicle'nin iki tarafında bulunan gölcüklere her gün zehirli ilaç döktürülmüştür. Bütün bu çalışmaların asıl hedefi; şehirdeki sivrisinek haşeresinin tamamen yok edilerek bulaşıcı olan bu sıtma hastalığının kökünü kurutmaktır.²⁷

Diyarbakır Sıtma Mücadele Şubesi'nin 1936 yılının sonbaharından 1937 yılının sonbaharına kadar geçen bir yıllık süreçte Diyarbakır ili ve köylerinde muayene ettiği kişi sayısı toplamda 19.451'dir. Muayene edilen kişilerden sıtmalı olduğu tespit edilen kişi sayısı 12.568'dir. Sıtmalı olanlara 136 kilo kinin komprimesi, 23.757 adet kinin ve 217 tane de kinin ampulü dağıtılmış ve uygulanmıştır. Ayrıca mücadele laboratuvarında 9796 kan muayenesi yapılmış ve yapılan bu muayenenin sonucunda 1060 kişi de sıtma parazitine rastlanılmıştır. Arazi islahı ve tatbikatına bakıldığı zamanda; bir yıl içerisinde 896 metre yeni kanal, 270 metre ark açılmış, 100 metre kanal ile 1300 metre ark temizlenmiş ve 160 metre bataklık kurutulmuştur.²⁸ Bu sonuçlara bakarak, Diyarbakır'da sıtma mücadelesinin olumlu bir şekilde ilerlemiş olduğu söylenebilir. 1937 yılında Diyarbakır Sıtma Mücadele Şube Tabibi Ali Rıza Işık Doğan'ın başka bir bölgeye tayin edilmesi üzerine onun yerine Diyarbakır-Cizre Demiryolu Birinci Kısım Şube Tabibi Dr. Rıdvan Nezmi Lokman göreve getirilmiştir.²⁹

1937 -1938 yılları arasında Diyarbakır Merkez İlkokulunda öğrenim gören öğrencilerin 389'u sıtmalıdır. Yine aynı yıl içerisinde, Diyarbakır Erkek Sanat Okulunda okuyan öğrencilerden 30'u, Diyarbakır Lisesinde okuyan öğrencilerden de 15'i sıtmalıdır.³⁰

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ülke genelinde sıtma vakalarında artış görülmüştür. Savaş döneminde ekonomik koşulların zorluğu, ilaçların halka ulaştırılmasında yaşanan aksaklıklar gibi etkenler nedeniyle sıtma vakaları yeniden artış göstermiştir. 1940 yılı Şubat ayında gerçekleştirilen Vilayet Umumi Meclisi toplantısındaki verilere bakıldığında; 600 liralık klinik ödeneği ile 18 kilo 650 gram kinin satın alınmıştır. 1940 yılı Şubat ayına değin sıtma mücadele mıntıkası harici olarak 4210 sıtmalı tedavi edilmiş, 13 kilo 500 gram kinin dağıtılmıştır.³¹ 1941 yılı Şubat ayına kadar Sıtma Mücadele Mıntıkası tarafından 3033 sıtmalı tespit edilmiştir. Bu sıtmalı hastaların tedavisi için 26 kilo kinin kullanılmıştır.³²

24 "Silvan İlçesinde Verimli Çalışmalar Göze Çarpıyor", *Diyarbakır: İçkale*, 5 İkinci Teşrin / Kasım 1936.

25 "Halkevi Köy Gezileri", *Diyarbakır: İçkale*, 12 İkinci Teşrin / Kasım 1936.

26 "Sıtma Mücadele Faaliyetleri", *Diyarbakır: İçkale*, 9 Temmuz 1937.

27 "Sıtma Mücadelesi Gittikçe İyi Neticeler Veriyor", *Diyarbakır: İçkale*, 28 Temmuz 1937.

28 "Sıtma Mücadelesi Çok İyi Sonuçlar Verdi", *Diyarbakır: İçkale*, 10 Birinci Kanun / Aralık 1937.

29 "Tayinler", *Diyarbakır: İçkale*, 1 Nisan 1938.

30 *Başvekâlet İstatistik Umum Direktörlüğü, Maarif 1937 - 1938 İstatistiği*, İstanbul, 1939, s. 299-303.

31 "Vilayet Umumi Meclisi Toplantısında Okunan İzahname", *Diyarbakır: İçkale*, 17 Şubat 1940.

32 "Vilayet Umumi Meclisi Toplantısında Okunan İzahname", *Diyarbakır: İçkale*, 15 Şubat 1941.

1941 yılında merkez kaza dahilinde ve köprübaşı Göçmen köyü civarında Anbar çayı yatağında bulunan bataklık, etraftaki köylerde ilan edilen küçük say yükümlülüğüyle kurutulmaya çalışılmıştır. Bismil ilçesi Salat çayı vadisinde bazı yerlerde görülmekte olan sıtma hastalığına karşı vilayetçe tedbir alınması gerekli görülmüştür.³³ 1941 yılı içerisinde Diyarbakır ilinde bulunan Sıhhat ve İçtimai Muavenet işlerine büyük oranda hız verilmiştir. Sıtmalı olduğu tespit edilen hastaların tedavisine başlanmıştır.³⁴ Sıtmaya karşı alınan bir diğer tedbir çeltik ekiminin kontrol altında tutulmasıdır.

1943 yılında Diyarbakır gazetesinde “*Sıtmadan Nasıl Korunmalı*” başlıklı yazıda sıtma ile ilgili bilgilendirme yapıldığı gibi savaş sürecinde sıtma ilacı bulmanın zorluğuna da dikkat çekilmiştir;

Yurttaşlar!

“Sivrisineklere kendinizi ve evlatlarınızı ısırtmadığınız sürece sıtmaya yakalanmayacağınızı biliniz. Mümkün olduğunca sivrisinekleri öldürünüz. Çünkü sıtmaya yakalandığınız vakit tek çaresi ilaçtır. Sıtma ilaçlarını bulmak oldukça zorlaşmış durumdadır. Sıtmanın en eski çaresi kinindir. Kininin Diyarbakır şehrine getirilmesi oldukça güç durumdadır. Kinin dışında sıtmayı iyi edebilecek en iyi ilaç atebrindir. Atebrin ilacın da oldukça idareli bir şekilde kullanmak gerekmektedir. Sıtma nöbetine sebep olan durum kandaki sıtma mikroplardan kaynaklanmaktadır. Atebrin bu mikrobu kökünü en hızlı sürede kurutmaktadır.”³⁵

1943 yılının Ağustos ayında Halkevi Reisi Dr. Bedri Noyan ve Diyarbakır ilinin hekimlerinden olan Dr. Muharrem Hekimoğlu'nun katılımıyla Beşınar köyüne teftiş gerçekleştirilmiştir. Halkevinin yapmış olduğu bu köy gezisine sıtma ile mücadele etmek için kinin yanı sıra Birinci Umumi Müfettişlik ve halkevi tarafından tedarik edilen diğer ilaçlar götürülmüştür. Köyde sıtma hastalığına yakalanmış olan herkes muayene edilmiş ve ilaçları verilmiştir. Köy halkı ile konuşmalar yapılarak sıtmadan korunma ve mücadele yöntemleri kendilerine anlatılmıştır.³⁶

Hıfzıssıhha Meclisi, 24 Aralık 1943 tarihinde şehrin merkez ve köylerinde sıtmadan kaynaklı oluşan tahribatları ve bu salgına karşı alınan tedbirlerin tespiti için Diyarbakır Valisi Cevat Ökmen'in başkanlığında toplanmıştır. Şehrin sıhhati ile ilgili yapılan bu toplantıya Askeri Hastane Bakteriyoğlu Muhtar Sanlav, Dahiliye Mutehassısı Dr. Mahmut Büyüksoy, Numune Hastanesi Dahiliye Mutehassısı Dr. Tefvik Baykara katılmıştır.³⁷ 1944 yılının yaz aylarında Diyarbakır'da sıtmanın artış göstermesi üzerine Bismil ilçesinde bir sıtma mücadele şubesi açılmış ve iki sıhhat memuru buraya gelerek görevlerine başlamıştır.³⁸ Diyarbakır şehrinin her bölgesinde olduğu gibi Silvan ilçesinde de insanların sağlığını tehlikeye sokan sıtma hastalığı yaygın şekildedir. Bu nedenle Silvan Kaymakamı Reşat Akşemsettinioğlu mücadele başlatmıştır. 1944 yılının Nisan ayında Kaymakam Akşemsettinioğlu, bütün memurlar ve halk ile bir okul sahasında bir araya gelmiştir. Burada yapılan toplantıda kasaba etrafındaki bataklıklar ve bozuk su yataklarının temizlenerek tedbir alınması yönünde görüş birliğine varılmıştır. Yapılan bu konuşmalar neticesinde halk ellerine kazma kürek alarak bozuk su yataklarını temizlemek için harekete geçmiştir.

33 “Sıtma ile Mücadele Bir Köydeki Bataklık Kurutuluyor”, *Diyarbakır: İçkale*, 28 Haziran 1941.

34 “Bir Yıl İçinde Diyarbakır'da Başarılan İşler: Sıhhat ve İçtimai Muavenet İşleri”, *Diyarbakır: İçkale*, 29 Ekim 1941.

35 “Sıtmadan Nasıl Korunmalı”, *Diyarbakır: İçkale*, 4 Haziran 1943.

36 “Halkevimizin Köy Gezisi”, *Diyarbakır: İçkale*, 18 Ağustos 1943.

37 “Hıfzıssıhha Meclisi Dün Valimiz Riyasetinde Toplandı”, *Diyarbakır: İçkale*, 24 Birinci Kanun / Aralık 1943.

38 “Bismil'de Sıtma Mücadele Şubesi Açıldı”, *Diyarbakır: İçkale*, 21 İkinci Kanun / Ocak 1944.

Silvan ilçesinin etrafındaki sinek yatağı olan bataklıklar kurutuluncaya dek halk bu mücadeleye devam etme kararı almıştır.³⁹ Silvan'da 28 Şubat 1944 yılında faaliyetine başlayan Güzelleştirme Cemiyeti sıtma ile mücadele için de güzel işler yapmıştır. Silvan merkezi çevresinde bulunan ve beş kısma ayrılan önemli bataklık yerlerinin kaldırılmasında ve kurutulmasında cemiyet başarılı olmuştur. Böylelikle Silvan'da sıtmanın belli derecede önüne geçilebilmiştir.⁴⁰

Sıtma ile mücadelede devlet tarafından gösterilen çabalara rağmen II. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan olumsuzluklardan dolayı sıtma mücadelesinin aksaklığa uğraması sebebiyle bakanlık, savaşın yarattığı olağanüstü duruma uygun biçimde sıtma salgınlarına karşı 26 Mart 1945 tarihinde 4707 Sayılı Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanunu çıkarmıştır.⁴¹

Diyarbakır'da 1945 yılında sıtma mücadele alanı genişletilmiş, il merkezi ile köylerde de sıtma savaşına başlanmıştır.⁴² Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1945 yılının Mart ayında kabul ettiği söz konusu sıtma kanunu ile sıtma mücadelesinde Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin mevcut yetkilerini artırmıştır. İdare amirleri ve bazı memurlara yeni yetki ve görevler verilmiştir. Halkın sağlığını kötü yönde etkileyen bu salgını tamamen ortadan kaldırmak ancak sineklerin ortadan kaldırılmasıyla mümkün olacaktır. Bu amaçla Diyarbakır Valisi Osman Nuri Tekeli, bataklıkları kurutmak, durgun suları akıtmak, su birikintilerini yok etmek için hummalı bir çalışma başlatmıştır.⁴³ Diyarbakır halkı da bu mücadeleye büyük ilgi göstermiş, destek vermiştir. Şehir merkezinde doktorlar, yanlarında sıhhat ve belediye memurlarını alarak, bütün evleri teker teker gezmiştir. Ekipler havuz ve tuvaletleri mazotlamış, bahçeler ve avlulardaki su birikintilerini kurutarak, sıtma mikrobuna sebep olan sivrisineklerin üremesinin önüne geçmeye çalışmışlardır. İl merkezinde olduğu gibi ilçe merkezlerinde ve köylerde de sağlık ekipleri teker teker evleri gezerek halkı muayene etmiştir.⁴⁴ Evlerde ve bahçelerdeki su birikintilerine de ev sahipleri tarafından mazot ve buna benzer maddeler dökülerek sinek oluşumu engellenmeye çalışılmıştır.⁴⁵

Diyarbakır ilinde sıtma hastalığı ile mücadele edebilmek için sıtma savaşında sağlık koruyuculuğu görevini üstlenecek olanlara 25 Nisan 1945 tarihinde başlayan ve 15 gün boyunca devam edeceği belirtilen Sağlık Koruyuculuğu kursu açılacağı duyurulmuştur. Bu kursu başarılı bir şekilde bitirenler Olağanüstü Sıtma Savaşı Koruyuculuğuna tayin edilerek görevlerinin başına geçeceklerdir. Kursu kaydolabilmek için ilkökul mezunu olmak, askerlik yükümlülüğü bulunmamak, sıhhati seyyar vazife görebilecek durumda bulunmak, yaşı 18'den aşağı 50'den yukarı olmamak ve mahkûmiyeti bulunmamak şartı aranmıştır.⁴⁶ Diyarbakır'da açılan sıtma savaşı kursunu bitiren 16 sıtma sıhhat memuru farklı ilçe ve köylere gönderilmiştir.⁴⁷

1946 yılında, 839 Sayılı Sıtma Kanunu kaldırılarak yerine 4871 Sayılı Sıtma Savaşı Kanunu çıkarılmıştır.⁴⁸ Bu kanunla birlikte sıtma mücadelesi kapsamına alınan yerlerde gerekli görüldüğünde enstitü, laboratuvar, hastane ve gezici kurullar açılması bakanlığın

39 "Silvan'da Bataklıkların Kurutulması İçin Bütün Halk El Birliği İle Çalışıyor", *Diyarbakır: İçkale*, 7 Nisan 1944.

40 "Silvan'ı Güzelleştirme Cemiyetinin Başarıları", *Diyarbakır: İçkale*, 19 Nisan 1944.

41 *Resmî Gazete*, 28.03.1945, No:5967.

42 Hulusi Yetişkin, "Sıtma ve Sivrisinek Belası", *Diyarbakır: İçkale*, 22 Haziran 1945.

43 Reşit İskenderoğlu, "Sıtma Savaşı Yolunda", *Diyarbakır: İçkale*, 13 Nisan 1945.

44 "Sıtma Savaşına İl Merkez İle Köylerimizde Başlandı", *Diyarbakır: İçkale*, 11 Nisan 1945.

45 Reşit İskenderoğlu, "Sıtma Savaşı Yolunda", *Diyarbakır: İçkale*, 13 Nisan 1945.

46 "Diyarbakır Sıtma Mücadele Başkanlığından", *Diyarbakır: İçkale*, 23 Nisan 1945.

47 "Sıtma Savaşı Her Tarafı Hızla İlerliyor", *Diyarbakır: İçkale*, 4 Haziran 1945.

48 *Resmî Gazetesi*, 21 Şubat 1946, No: 6238.

yetkisine bırakılmış ve mücadelede devlet ve halka düşen ödevlere geniş yer ayrılmıştır. Sıtma ile savaş yapılan yerlerde herkes savaş kurullarınca yapılacak genel muayeneye gelmek ve ailesini de getirerek muayene ettirmekle yükümlüdür.⁴⁹

Sıtma mücadelesi 1946 yılında esaslı bir suretle teşkilatlandırılmış ve Diyarbakır şehrinin 6 ilçesinde şube açılmıştır. 13 Mart 1946 tarihinde Diyarbakır'da Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürü Dr. Hayri Sayman, Sıtma Mücadele Başkanlığına tayin edilmiştir. Kurslarda eğitim almış sağlık koruyucuları 1946 yılında kadroya alınarak Silvan, Bismil, Çınar, Ergani, Eğil ve merkezde göreve başlamışlardır. Bismil ilçesinde ve merkezde birer mücadele doktoru bulunmaktadır.⁵⁰ 1945 yılında olduğu gibi 1946 yılında da sıtma savaşına ilkbahardan itibaren başlanılmıştır. İlk defa Payas ve Alıpınar köylerinden gelen, Özmen kapısı ile Urfa kapısı arasındaki su kanalları ve diğer küçük sular tamamen temizletilmiştir. Bir de içki fabrikası, Numune Hastanesi ve Erkek Sanat Enstitüsü arasındaki birçok su birikintisi doldurulmuş ve kurutulmuştur. Cezaevi, lise binası, bütün yatakhaneler, oteller, garnizonlar tarafından temizletilmiştir. Sağlık dairesi tarafından gerekli bölgeler mazotlanmaya başlanmıştır.⁵¹ 1936-1946 yılları arasında Diyarbakır'da sıtma mücadelesi ile ilgili veriler şu şekildedir:

Tablo 1.1936 – 1946 Yılları Arasında Diyarbakır'da Sıtma Mücadelesi (Bin Kişi Olarak)⁵²

Yıllar	Yoklama Edilen Kişiler	Kan Yoklaması	Tedavi Edilen Sıtmalılar	Kinin Dağıtılan kişiler	Kinin Sarfiyatı	Atebrin Sarfiyatı
1936	8	2	3	--	33	--
1937	27	9	11	0.5	128	--
1938	31	9	10	0.5	118	--
1939	26	9	14	0.6	142	--
1940	29	2	15	0.2	151	--
1941	33	1	19	--	192	--
1942	19	0.5	13	--	65	--
1943	35	1	28	--	126	5
1944	26	--	22	--	7	25
1945	124	--	59	--	1	99
1946	75	--	50	1	2	103

Tabloda da yer verildiği üzere II. Dünya Savaşı yıllarında tedavi edilen sıtmalı sayısı artış göstermiştir. Özellikle savaşın bittiği 1945 yılındaki artış dikkat çekici boyuttadır. Diyarbakır'da olduğu gibi pek çok yerde sıtma vakaları belirgin düzeyde yükseliş göstermiştir. Bu nedenledir ki o yıl Olağanüstü Sıtma Savaş Kanunu çıkarılmıştır.

1947 yılında Doğu ve Güney illerindeki sıtma savaş işleri üzerinden tetkik ve teftişlerde bulunmak üzere Sıtma Savaş Baş Müfettişi Abdurrahim Boybar Diyarbakır'a gelerek burada yürütülen sıtma mücadelesi hakkında incelemelerde bulunmuştur. 1947 yılında Diyarbakır

49 TBMM ZC, 7. Devre, C.22, 37. Birleşim, 15.02.1946, s.154 -170.

50 "Sıtma Mücadelesi İlimizde Esaslı Teşkilat Yapıldı", *Diyarbakır: İçkale*, 18 Mart 1946.

51 "Sıtma Savaşına Başlandı Birçok Kanallar Temizletildi", *Diyarbakır: İçkale*, 10 Mayıs 1946.

52 *Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü İstatistik Yıllığı 1947*, Ankara 1948, s.172.

Sıtma Savaş Başkanı Dr. İhsan Elgin, Çankırı Sıtma Savaş Başkanlığına tayin olmuştur.⁵³ Maraş Sıtma Savaş Laboratuvarı Şefliğinden Diyarbakır Sıtma Savaş Başkanlığına Dr. İhsan Rıza Pekel tayin olmuş ve görevine başlamıştır.⁵⁴ Diyarbakır Valisi başkanlığında toplanan Hıfzıssıhha Meclisinden çıkan karar üzerine şehirde D.D.T tatbiki için harekete geçilmiştir. Personel ve malzeme işleri Sağlık Müdürlüğü'ne ait olacak bu uygulamada Belediye ile Sağlık Müdürlüğü işbirliği içerisinde hareket etme kararı almıştır.⁵⁵

Diyarbakır şehrinin Ergani ve Çermik ilçelerinde yapılan sıtma savaşı kadrosu üç kişilik memurdan oluşurken 1949 yılının Mart ayında bu sayı altıya yükseltilmiştir. Böylelikle Ergani ve Çermik ilçelerinde sıtma mücadelesinin daha rahat sürdürülmesi sağlanmıştır.⁵⁶

2. Trahom

Tedavi edilmediği takdirde körlüğe kadar giden vahim sonuçlar doğuran trahom oldukça sinsi seyreden bulaşıcı bir göz hastalığıdır. Diğer hastalıklar da olduğu gibi trahomda da erken teşhis hem tedavi edilmesi, hem de hastalığın yayılmasının önüne geçilmesi bakımından büyük önem taşır.⁵⁷

Türkiye'de trahomla mücadeleye 1924 yılında karar verilmiştir. Dönemin Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Refik Saydam, çeşitli vilayet hastanelerinin göz servislerinden konu ile ilgili bilgiler almış, sonrasında Ankara Numune Hastanesi Göz Doktoru Vefik Hüsnü Bulat'ı üç aylığına Güney ve Orta Anadolu'ya tetkik yapması için göndermiştir. 1927 yılında Ankara'da toplanan II. Milli Tıp Kongresi'nde yapmış olduğu incelemeleri rapor halinde sunan Vefik Hüsnü Bulat, raporunda trahomun daha çok Güneydoğu Anadolu'da tahribata neden olduğu gerçeğini ortaya koymuştur.⁵⁸ Diyarbakır da hastalıktan muzdarip olan söz konusu illerden biridir.⁵⁹ Vefik Hüsnü Bey'in tetkikine göre trahom görülme oranı bakımından ikinci mıntıkada yer alan Diyarbakır'da, on okulda yapılan muayene neticesinde 951 erkek talebeden 168'i, 293 kız talebeden 19'u toplamda 1244 talebeden 187'si yani %15.1'inin trahomlu olduğu anlaşılmıştır. Hapishanede de 103 muayene yapılmış 32 trahomlu tespit edilmiştir. Buna göre trahomlu oranı %34.9'dur. Trahomun yoğun olarak görüldüğü köyler %48.8'lik oranla Sumaklı, %43.4'lük oranla Kazıköy, %34.4'lük oranla Şarab'dır. Çermik kazasında hapishanede %55, okulda da %45.50 trahomlu bulunmaktadır. Lice'de 55 talebinin 25'i, Silvan'da 47 öğrencinin 15'i, Kulp da ise 14 öğrencinin 5'i trahomludur.⁶⁰ 1927 nüfus sayımına göre Diyarbakır'daki körlük oranı %0.3.9 iken 1935 yılına gelindiğinde oran %0.6.1'e yükselmiştir.⁶¹

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Refik Saydam 15 Mayıs 1935 tarihinde TBMM'de yapmış olduğu konuşmada trahom mücadelesinin o zamana değin Adana, Gaziantep, Malatya, Urfa ve Maraş'ta yürütüldüğünü belirttiikten sonra mücadelenin genişletilmesi durumunda nereleri içine alacağını şöyle dikkat çekmiştir; "...bittabi Cenup hudutlarımızda,

53 "Sağlık Teşkilatında Yeni Tayinler", *Diyarbakır: İçkale*, 9 Temmuz 1947.

54 "Sıtma Savaş Başkanı Geldi", *Diyarbakır: İçkale*, 28 Temmuz 1947.

55 "Hıfzıssıhha Meclisinin Yerinde Bir Kararı", *Diyarbakır: İçkale*, 9 Temmuz 1947.

56 "Sıtma Savaşı", *Diyarbakır: İçkale*, 13 Nisan 1949.

57 Mahmut Işık, "Memleketimizde Trahom Problemi", *Karacadağ*, C.II, S. 121, Ocak 1949, s. 10-11.

58 Sevilay Özer, "Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945)", *Atatürk Yolu Dergisi*, S.54, 2014, s. 126-127.

59 Sadet Altay, "Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları", *CTAD*, Yıl.12, S.23, 2016, s. 168.

60 Yavuz Haykır ve Uğur Canpolat, "İkinci Milli Türk Tıp Kongresi'nde Sunulan "Türkiye Trahom Coğrafyası" Raporu", *Tarih Yolunda Bir Ömür Ergün Öz Akçora Armağanı*, (Ed. Ahmet Aksın, Yavuz Haykır, Filiz Yıldırım), C.2, Hiper yayın, İstanbul, 2019, s. 221-222.

61 Niyazi İsmet Gözcü, "Memleketimizde Körlük Durumu Hakkında Bazı Düşünceler", *Göz Kliniği*, S.1, 1948, s. 2.

Diyarbakır'a doğru giderken Van ve Bitlis istikametinde çizilecek bir mıntıka dahilinde hastalık daha ziyade tekasüf etmiş bulunmaktadır.⁶²

1935 yılında Halkevi İctimai Yardım Şubesi tarafından Diyarbakır'da bir trahom mücadelesi başlatılmasına karar verilmiştir. Numune Hastanesi Başhekimi ve Göz Mütahhasısı Burhan Bey'in katılımıyla bir toplantı yapılmıştır. Yapılan bu toplantıda mücadelenin amaçları ve hastaların halkevinde kabul günleri belirlenmiştir. Özellikle bu mücadelede durumu olmayan hastalara karşılıksız olarak ilaç temin edilmesi noktasında karar alınmıştır.⁶³ Halkevinde bir muayene ve tedavi yeri açılacaktır. Dr. Şevketin Bey bir program hazırlayarak tüm halka dağıtmıştır. Hazırlanan programa göre Haziran ayından itibaren haftada üç gün halkevinde muayene ve tedavi yapılacaktır. Muayene günü olarak pazar, salı ve perşembe, muayene saatinin de 16.30 ile 18.00 arası olacağı belirtilmiştir. Ücretsiz yapılacak olan bu muayeneler dışında Dr. Şevketin Bey'in, on beş günde bir halka konferans vereceği de belirtilmiştir.⁶⁴ Böylelikle halkın trahom hakkında bilgi sahibi olması ve bu hastalıktan korunmanın yollarını öğrenmesi sağlanmış olacaktır. İlk on beş gün içerisinde yüz trahomlu hasta müracaat etmiş ve hastaların tedavi sürecine başlamıştır. Yaz aylarından kasım ayının sonuna kadar bu sürecin devam edeceği bildirilmiştir.⁶⁵

1937 yılında da benzer bir karar alınmıştır. 8 Haziran 1937'de Diyarbakır Halkevi İctimai Yardım Komitesi üyeleri, Komite Başkanı Münire Nomer'in başkanlığında toplanarak, yaz aylarında trahom ile mücadele için halkevinde bir muayene evi açılmasını kararlaştırmıştır.⁶⁶ Trahom hastalığının şehirde giderek artması ve şehrin bazı bölgelerinde yoğun olarak görülmesi sebebiyle Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti trahom mücadelesi için Diyarbakır'da gerekli olan teşkilatın oluşturulması için gerekli emir ve direktifleri vermiştir.⁶⁷ Diyarbakır'da 10 yataklı bir trahom hastanesi açılması için harekete geçilmiştir. Bunun için vilayete tebligat gönderilmiştir. Gönderilen tebligata göre, doktorun en kısa sürede geleceği ve hastane binasının tutulması gerektiği belirtilmiştir. Halkın sağlığını korumak amacıyla, devletin almış olduğu tedbirler halk tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.⁶⁸ Sıhhat direktörlüğü, şehrin ortalarında hastane için uygun bir ev kiralamıştır. Trahom Hastanesinin bir de dispanseri olacaktır. Her gün şehirden ve köyden gelen hastalar muayene olabilecektir.⁶⁹ Ekim 1937'de on yatak kapasiteli Trahom Hastanesi kurulmuştur.⁷⁰ 22 Aralık 1937'de faaliyete geçen hastanenin kadrosu iki doktor, bir hemşire ve dört sıhhat memurundan oluşmaktadır.⁷¹ Diyarbakır Trahom Mücadelesi Baş Tabipliğine Dr. Nurettin Bey tayin edilmiştir.⁷² Hastane, faaliyete geçtiği günden 1938 yılının Haziran ayına kadar 3.553 hasta muayene edilmiştir. Bunlardan 2.946'sı trahomlu ve 607'si sağlıklı çıkmıştır. Trahomlu olanlar tedavi altına alınmıştır. Bunun haricinde 46.392 kişiye ilaç dağıtılmıştır.⁷³ 2 Mayıs 1938 tarihi itibarıyla hasta yatışına da başlanmıştır. Haziran 1938'den sene sonuna değin 9.277 kişinin muayenesi

62 TBMM ZC, D.5, C.3, 29. İnikat, 22.05.1935, s. 242.

63 "Halkevi Trahom Mücadelesi Yapacak", *Diyarbakır: İçkale*, 11 Şubat 1935.

64 "Trahomla Uğraş", *Diyarbakır: İçkale*, 13 Haziran 1935.

65 "Halkevi Trahom Uğraşı On Beş Günde Yüz Hastaya Bakıldı", *Diyarbakır: İçkale*, 27 Haziran 1935.

66 "Halkevi İctimai Yardım Komitesi Faysalı Kararlar Verdi", *Diyarbakır: İçkale*, 9 Haziran 1937.

67 "Bölgede Trahom Mücadelesi", *Diyarbakır: İçkale*, 3 Temmuz 1937.

68 "Halkımıza Sevinçli Bir Haber Şehrimizde Trahom Mücadelesi Kuruluyor", *Diyarbakır: İçkale*, 31 Temmuz 1937.

69 "Şehrimizde Yakında Trahom Hastanesi Açılıyor", *Diyarbakır: İçkale*, 9 Ağustos 1937.

70 Altay, "Cumhuriyet'in İlk On Beş Yılında Diyarbakır'da Tesis Edilen Sağlık Kurumları ve Faaliyetleri...", s. 716.

71 *Cumhuriyet'in On Beşinci Yılında Diyarbakır*, Diyarbakır 1938, s.71.

72 "Trahom Mücadele Doktoru Geldi", *Diyarbakır: İçkale*, 21 Birinci Kanun / Aralık 1937.

73 *Cumhuriyet'in On Beşinci Yılında Diyarbakır...r*, s.72.

yapılmış, 148.433 hastaya tedavi uygulanmıştır.⁷⁴ 1937-1938 yıllarında Diyarbakır Merkez İlkokulunda öğrenim gören öğrencilerden 743'ü trahomlu olduğu anlaşılmıştır. Yine aynı yıl içerisinde, Erkek Sanat Okulunda öğrenim gören 10 öğrenci ile Diyarbakır Lisesinde de okuyan 65 öğrencinin trahomlu olduğu anlaşılmıştır.⁷⁵

1940 yılında yapılan Vilayet Umumi Meclisi toplantısında okunan izahnamede trahomla ilgili olarak; trahomlu öğrencilere ayrılan Merkez İnkılap Okulu'nda öğrenciler binaya sığmadığından mevcut öğrenciler tekrar muayeneden geçirilmiş ve sağlıklı olanlar İsmet Paşa Okuluna nakledilmiştir.⁷⁶

Diyarbakır'da açılmış olan Trahom Hastanesinde hastaları Dr. Mahmut Işık muayene etmektedir. 3 Ekim 1941 tarihli Diyarbakır: İçkale gazetesindeki köşesinde, hastaneyi ziyaret ettiğini dile getiren S. Ayta hastaneye ilişkin şu bilgileri aktarır; *"Hastalarla ayrı ayrı konuştum. Her biri hallerinden ve bakımlarından büyük bir memnuniyet gösteriyorlar ve pek çoğu da körlüğe yakın bir hale gelen gözlerinin yapılan ameliyattan sonra iyi olduğunu neşe ve sevinçle anlatıyorlardı. Hastanede halen gözlerinden muztarip ve ameliyatı yapılan tedavi altında on iki hasta vardı. On beş yataklı olup ayda yüz lira kira ile tutulan sokak arasındaki bu hastanenin tamirata yapılıyor ve bu tamirata rağmen her tarafta temizlik ve intizam müşahade olunuyordu."* Altay sözlerinin devamında Trahom Hastanesine günde ortalama 800'e yakın kişi göz rahatsızlığı nedeniyle müracaat ettiğini, hastanenin 15 yataklı bir bina olmasından kaynaklı hastaların sırayla ameliyat edildiğini sözlerine eklemiştir.⁷⁷ Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Hulusi Alataş, 1944 yılı Ekim ayında Diyarbakır'a gelmiştir. Numune, Trahom ve Zühreviye Hastanelerine ziyaret ederek hastalar ile yakından alakadar olmuştur. Hastanenin diğer sıhhi ve idari işleri üzerinde tetkiklerde bulunarak talimatlar vermiştir.⁷⁸ Diyarbakır Trahom Hastanesi Başhekimi olan Mahmut Işık sadece tedavi sürecinde değil aynı zamanda gazetede yazıları⁷⁹ ve yanı sıra verdiği konferanslarla da halkı bilgilendirmeye çalışmıştır. 10 Aralık 1945 tarihinde Trahom Hastanesi Başhekimi Dr. Mahmut Işık tarafından Halkevi salonunda tüm Diyarbakır halkına 'Sosyal Trahom' konulu konferans verilmiştir. Mahmut Işık, gerçekleştirmiş olduğu bu konferans konuşmasında şu bilgileri halkla paylaşmıştır:

"Diyarbakır'da şimdiye kadar genel bir trahom taraması yapılmadığı için trahom endeksi hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. Beş seneden beri edindiğim kanaate göre nisbet yüzde 40-50 arasındadır. Şimdi muhtelif senelere ait mücadele teşkilatına müracaat eden hastalardan trahomlu çıkanların nisbetini takdim ediyorum. 1939'da 5459 hasta müracaat ermiş bunlardan 3366'sı trahomlu çıkmıştır, endeks, %61'dir. 1940'da 8594 hasta müracaat ermiş bunlardan 2726'sı trahomlu çıkmıştır, endeks, %31 – 7'dir.⁸⁰ 1941 yılında 6741 hasta hasta müracaat ermiş bunlardan 1862'si trahomlu çıkmıştır, endeks, %27 – 9'dur. 1942'de 4229 hasta müracaat ermiş bunlardan 1650'si trahomlu çıkmıştır, endeks %39'dur. 1943 yılında 3291 hasta hasta müracaat ermiş bunlardan 1159'u trahomlu çıkmıştır, endeks, %35 -22'dir. 1944 yılında 2655 hasta hasta müracaat ermiş bunlardan 919'u trahomlu çıkmıştır, endeks, %34 – 6'dir."⁸¹

74 Cumhuriyet'in On Beşinci Yılında Diyarbakır, s. 71-72; Altay, "Cumhuriyet'in İlk On Beş Yılında Diyarbakır'da Tesis Edilen Sağlık Kurumları ve Faaliyetleri"..., s. 716.

75 Başvekâlet İstatistik Umum Direktörlüğü Maarif 1937-1938 İstatistiği, s. 209-303.

76 "Vilayet Umumi Meclisi Toplantısında Okunan İzahname", Diyarbakır: İçkale, 15 Şubat 1940.

77 S. Ayta, "Trahom Hastane ve Dispanserinde Gördüklerim", Diyarbakır: İçkale, 3 Birinciteşrin / Ekim 1941.

78 "Sayın Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Şehrimize Geldi", Diyarbakır: İçkale, 15 İlkteşrin / Ekim 1944.

79 Mahmut Işık, "Trahom Hastalığı ve Korunma Çareleri", Diyarbakır: İçkale, 21 Eylül 1945.

80 "Halkevinde Sosyal Trahom Hakkında Önemli Bir Konferans Verildi", Diyarbakır: İçkale, 14 Aralık 1945.

81 "Halkevinde Sosyal Trahom Hakkında Önemli Bir Konferans Verildi", Diyarbakır: İçkale, 17 Aralık 1945.

Diyarbakır'da Salgın Hastalıklarla Mücadele (1934–1950)

Sihhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, merkezi Diyarbakır'da olmak üzere Adana'dan sonra ikinci bir Trahom Mücadele Başkanlığı kurulmasına karar vermiştir.⁸² 1946 yılında, Diyarbakır'da bir Trahom Mücadele Başkanlığı kurulmuştur. Bu mücadele başkanlığına da Trahom Hastanesi Başhekimi Mahmut Işık tayin edilmiştir. Teşkilat işlerini tamamlamakta olan başkanlık tarafından köylerde trahom ve diğer bulaşıcı hastalıklar mücadelesinde çalıştırılmak üzere hasta ilaçlayıcı kursu açılması için harekete geçilmiştir. Bu kursun kadrosu 20 öğrenciden ibaret olacaktır.⁸³ Aynı yıl içerisinde Çermik ilçesinde de bir Trahom Dispanseri açılması için Sihhat ve İctimai Muavenet Vekâleti'nden Diyarbakır Trahom Mücadele Başkanlığına emir verilmiştir⁸⁴. 1946 yılında Trahom Hastanesi'ne Dr. Ertuğrul Tarhan tayin edilmiştir.⁸⁵ 1941 – 1946 yılları arasında trahom mücadelesi ile ilgili veriler şu şekildedir:

Tablo 2. 1941 -1946 Yılları Arasında Diyarbakır'da Trahom Mücadelesi⁸⁶

Yıllar	Hastane Sayısı	Dispanser Sayısı	Yatak Sayısı	Muayene Sayısı	İlaçlama	Yatırılan	Ameliyat
1937	1	1	10	117	--	--	--
1938	1	1	10	7 599	100 078	118	280
1939	1	1	15	5 795	177 748	179	828
1940	1	1	15	8 538	169 549	222	1 278
1941	1	1	15	4 984	126 439	191	576
1942	1	1	15	4 630	181 415	192	846
1943	1	1	15	3 291	214 327	169	754
1944	1	1	15	2 655	211 397	180	656
1945	1	1	15	3 217	390 111	181	562
1946	1	1	15	3 334	278 275	196	497

Diyarbakır halkının trahom savaşından daha iyi şekilde faydalanabilmesi için 1947 yılında köy, bucak ve ilçe merkezlerinde tedavi evleri kurulmasına Sihhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından karar verilmiştir. Trahom Savaş Başkanı Dr. Mahmut Işık, dispanser ve tedavi evi açılmasına gerek duyulan yerleri bizzat kendisi gezerek tespit etmiştir.⁸⁷ Diyarbakır ili dahilinde Çınar, Bismil, Silvan, Eğil ve Ergani ilçe merkezleri ile Özmen, Kabi, Tilalo, Tavuklu, Alibardak ve Çermik'in Aloz bucağı da olmak üzere 11 tedavi evi Mayıs ayı itibariyle çalışmaya başlamıştır. Mayıs ayı içinde tedavi evlerine 501 trahomlu hasta müracaat ederek tedavi olmuşlardır. Bunun haricinde Diyarbakır ilinin Çermik ilçe merkezinde de trahom dispanseri faaliyete geçmiştir. Çermik ilçesindeki trahom dispanserinde iki aylık gibi bir sürede 600'u aşkın kişi fişe bağlanmıştır. Diyarbakır Trahom Hastanesi'nde de 1947 yılı Temmuz ayı itibariyle 15 hasta yatmakta ve tedavileri yapılmaktadır.⁸⁸

82 "Diyarbakır'da Trahom Mücadele Reisliği Teşkilatı Kurulacak", *Diyarbakır: İçkale*, 18 Mart 1946.

83 "Trahom Mücadele Başkanlığı Hasta İlaçlayıcı Kursu Açıyor", *Diyarbakır: İçkale*, 4 Eylül 1946.

84 "Çermik'te Trahom Dispanseri Açılıyor", *Diyarbakır: İçkale*, 4 Eylül 1946.

85 "Trahom Hastanesine Bir Doktor Geldi", *Diyarbakır: İçkale*, 4 Eylül 1946.

86 Bu tablo, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1940-1941*, Ankara, s.129 ve Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1947...*, s.175'deki verilere dayanılarak oluşturulmuştur.

87 "Trahom Dispanser ve Tedavi Evleri Faaliyete Geçti", *Diyarbakır: İçkale*, 2 Haziran 1947

88 "Trahom Savaşı Faaliyetle Devam Ediyor Köy Tedavi Evlerinde Pek Çok Vatandaşlar Tedavi Edilmektedir", *Diyarbakır: İçkale*, 21 Temmuz 1947.

Dr. Mahmut Işık Diyarbakır'da trahom mücadelesinde elde edilen gelişmeyi şöyle özetlemiştir; *"Diyarbakır'da 1948 senesi zarfında yapılan taramada 32.000'den fazla şahıs muayene edilmiş ve trahom endeksi %15'i bulmuştur. Bu endeks Diyarbakır şehri için hepimizi memnun edecek bir olaydır. Şu hale göre Diyarbakır vilayeti dâhilinde trahom daha ziyade köy ve kazalarda önem kazanmaktadır. Bu düşük rakamın ortaya çıkmasında hiç şüphe etmiyoruz ki senelerce Diyarbakır'da yapılan mücadelenin tesiri olsa gerektir."*⁸⁹

3. Diğer Salgın Hastalıklar

Diyarbakır'da sıtma ve trahom dışında yoğun olarak görülen hastalıklardan birisi şark çıbanıdır. Halep çıbanı ya da diğer adıyla yıl çıbanı olarak bilinen Doğu ve Güneydoğu illerinde sıklıkla görülen hastalık parazit kaynaklıdır. Küçük bir sivilce olarak başlayıp daha sonra büyüyerek yaklaşık bir yıl devam eder.⁹⁰ Prof. Pitar Hâkimiyeti Millîye gazetesinde Diyarbakır'da tesadüf ettiği bu hastalığa ilişkin şu bilgiyi verir: *"Halep çıbanı Şarkî Akdeniz'de eyi tanınmıştır. Mesela bunu Diyarbakır'da birçok kimselerde gördüm. Bu, iki aydan bir seneye kadar devam eden ve gayet çirkin izler bırakan bir yaradan ibarettir. Bu hastalığın mikrobunu kış mevsiminde taşımakta olan bir hayvan bulunduğu zannediliyor"*⁹¹ Halkın batıl inançlarına dikkat çeken Ahmet İhsan, Türkiye Hilali Ahmer Mecmuasındaki yazısında Diyarbakır'da çıbanın yüzde çıkmaması için şehre girmeden önce ayaklarının altına soğan sürdüklerinden bahseder.⁹² Diyarbakır Numune Hastanesi Cildiye ve Zühreviye Mütahassısı Dr. Şadan Ural halkın Şark çıbanının Diyarbakır'ın havasından suyundan meydana geldiğini inandığını söyler ve bununla ilgili tanık olduğu ilginç bir gözlemini şöyle anlatır: *"1940 senesi başında vazifeme başlamak üzere Diyarbakır'a yaklaşırken pencere kenarında durmuş, tarihi surları seyrediyordum. Vakit gece yarısı idi. O esnada yanımda duran yaşlıca bir kadının şu sözlerini işittim. Oğlum diyordu, sakın yüzünü pencereden dışarı çıkarma yoksa yüzünde Diyarbakır çıbanı çıkar. Kolunu dışarı uzat ki elinde kolunda çıksın. Burada adet böyledir. Diyarbakır'a yaklaşırken ya trenden kolunu elini dışarı uzatmalı yahut da arabadan bacağı veya kolu çıkarmalıdır"*⁹³

Şark çıbanının tedavisine yönelik çeşitli tedavi yöntemleri uygulanmıştır. 1940 yılı Mart ayında Hıfzıssıhha Mektebi Müdürü Prof. Dr. Mahmut Sabit Akalın inceleme yapmak üzere Diyarbakır'a gelmiş, bütün okulları gezerek incelemelerde bulunmuştur. Akalın'ın ziyareti sırasında yeni üretilmiş aşırı yüzden fazla vatandaş ve öğrenciye uygulanmıştır.⁹⁴ Diyarbakır Numune Hastanesi Doktoru Şadan Tor 1941 yılında yayınladığı makalesinde en iyi tedavinin atebrin ile olduğunu belirtmiştir. Yine 1943 yılında Diyarbakır Belediye Doktoru Kamil'in Şark çıbanını kendi hazırladığı bir serum ile tedavi ettiği ulusal basına da haber olmuştur.⁹⁵

Savaş, kıtlık ve sefalet dönemlerinde yayılma hızı artış gösteren tifüs de Diyarbakır'da görülen bir diğer salgın hastalıktır.⁹⁶ Bitler vasıtasıyla insandan insana bulaşan tifüs vakaları II. Dünya Savaşı yıllarında Diyarbakır'da artış göstermiştir.⁹⁷ Bunun üzerine biri Hükümet Doktoru Haydar Aksügür diğeri Belediye Başhekimî Kamil Tayşî idaresinde olmak üzere iki arama ekibi ve yine Belediye Başhekimî idaresinde bir temizleme ekibi oluşturulmuştur.

89 Işık, a.g.m., s. 11.

90 Sevilay Özer, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Anadolu'da Şark Çıbanı", *Erasmus Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Uluslararası Akademik Çalışmalar Sempozyumu 5-6 Nisan 2019*, Asos Yayınevi 2019, s. 912-914.

91 Prof. Pitar, "Anadolu", *Hâkimiyeti Millîye*, 22 Mart 1934.

92 Ahmed İhsan, "İçtimai Hıfzı Sıhha: Şark Çıbanı", *Türkiye Hilali Ahmer Mecmuası*, C.4, S.44, 1923, s. 292-293.

93 Şadan Talat Ural, "Şark Çıbanı" *Diyarbakır: İçkale*, 9 Ağustos 1943.

94 "Yıl Çıbanının Aşısı Bulundu", *Diyarbakır: İçkale*, 7 Mart 1940.

95 Özer, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Anadolu'da Şark Çıbanı"..., s. 917-918.

96 *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 98-99.

97 Bedri Noyan, "En Büyük Düşman En Büyük Salgın", *Diyarbakır: İçkale*, 11 Haziran 1943.

Gazi Caddesi'nin doğu kısmı hükümet doktoru, batı kısmı ise belediye doktoru tarafından taranmaya başlanmıştır. Ateşli hastalar tespit edilerek, gerekli görülenler hastaneye sevk edilmiş ve bitli görülen aileler de temizleme ekibinin faaliyette bulunduğu Çardaklı hamamına sevk edilmiştir. Bu ekipte çalışan berberler tarafından erkeklerin saç ve sakalları kesildikten sonra hamama gönderilmişler ve onlar hamamda yıkılırken eşyaları da hamam çevresine yerleştirilmiş olan etüvden geçirilmiştir. Seyyar olarak kurulan iki etüv makinası, bitli, kirli, sosyal durumu düşük mahallelere gönderilmiştir. Arama ekibi hane numaralarını tespit ederek bunları temizleme ve kontrol ekibine bildirmiştir. Kontrol ekibine bildirilen eşyalar, o mahalle ve o mevkideki seyyar etüvden geçirilerek temizlenmiştir.⁹⁸ Diyarbakır şehrinde, durumu olmayan ve yardıma ihtiyacı olan vatandaşların oturmakta olduğu mahallelerden başlayan iki tifüs mücadele ekibinin yaptığı arama tarama ve temizlik işleri neticesinde bir ay içerisinde 1.355 evde tarama yapılmış ve 4.809 bitli kişiye rastlanılmıştır. Bitli olduğu tespit edilen kişiler, belediyenin geçici olarak kullanıma sunduğu Çardaklı hamamındaki dezenfeksiyon merkezinde yıkatılmış ve her türlü beden temizliği yapılmıştır. Bu kişilere ait 23.764 parça ev eşyası ve çamaşır hamamda ya da evlerinin önünde etüvden⁹⁹ geçirilerek bittin temizlenmiştir. Cezaevinde de tarama yapılarak bitli olduğu tespit edilen 500 kişi dezenfeksiyon merkezine sevk edilerek beden temizliği yapılmış bütün çamaşırları etüvden geçirilmiş ve cezaevinin koşulları ilaçlatılmıştır. Bu işler yapılırken merkez kazasına bağlı Şarabi ve Büyük Kadın köylerinde tifüs vakasının görülmesi üzerine, bu köylerde hemen faaliyete geçilerek beden, eşya ve mesken temizliği yapılmıştır.¹⁰⁰ Kış ayının yaklaşmasıyla birlikte şehirde görülen tifüs vaka sayısının artması ihtimali üzerine gerekli tedbirler alınmış, teşkilatın gayreti ve halkın da yardımları sayesinde afet halini alması önlenmiştir.¹⁰¹

Savaş yıllarında Diyarbakır'da çiçek salgınına karşı da teyakkuza geçilmiştir. 1942 yılının Temmuz ayında Suriye'de yoğun bir şekilde görülen çiçek hastalığı güney illerine sirayet etmiştir. Salgın tehlikesi karşısında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti hemen işe el koyarak hastalığın görüldüğü bölgelere doktor ve sıhhat memurları göndermiştir. Salgının önüne geçilebilmesi adına sadece salgının görüldüğü yerlerde değil ülke genelinde çiçek aşısı yapılmasına karar verilmiştir. 25 Kasım 1942 tarihine kadar Diyarbakır'da ihbar edilen çiçek hastalığı vaka sayısı 68'dir.¹⁰² Şehir genelinde ciddi tahribat yapmış olan çiçek salgınına karşı vilâyet merkezinde 55 bin kişiye mükerrer çiçek aşısı yapılmıştır. Aşılama neticesinde 1943 yılında 254 çiçek vakası görülmüş, salgının nispeten hafif geçmesi sağlanmıştır.¹⁰³ 1948 yılında yine güney sınır bölgesinde çiçek salgını tehlikesiyle karşı karşıya kalınmış; Diyarbakır Sağlık Müdürlüğü harekete geçerek çiçek aşısı uygulamasını başlatmıştır.¹⁰⁴ Kasım ayına gelindiğinde aşı olanların sayısı Diyarbakır merkezde 40.000'i bulmuştur. İlçeler umumi aşı savaşına katılmış ve Sağlık Müdürlüğü tarafından gerekli görülen ilçelere ihtiyaç nispetinde seyyar ekip gönderilmiştir. Bu ekipler özellikle hastalığın ziyaret yolları olması olası bulunan Çermik, Ergani ve Çınar bölgelerinde etkin rol oynamışlardır.¹⁰⁵ *Diyarbakır* gazetesinde çalışan bir muhabir, şehrin Vali Vekili olan Şevket Eker ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Eker, şehrin sağlık işleri hakkında şunları söylemiştir: “İlin

98 “Şehrimizde Lekeli Hummaya Karşı Tedbirler Alındı”, *Diyarbakır: İçkale*, 18 Şubat 1944.

99 Etüv: Yiyecekleri, nesnelere yüksek ısıyla sterilize ve dezenfekte etmekte kullanılan kapalı araç. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 2.12.20239)

100 “Vilâyet Sıhhi Teşkilatımızın Lekeli Hummaya Karşı Açtığı Mücadele İşleri”, *Diyarbakır: İçkale*, 1 Mart 1944.

101 “Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletinden Tebliğ Olunmuştur”, *Diyarbakır: İçkale*, 11 İkkânun/Aralık 1944.

102 *BCA*, 30.10.0.0/177.223.16.

103 “Diyarbakır'da Yapılan İşler Sıhhat ve İçtimai Muavenet İşleri”, *Diyarbakır: İçkale*, 29 Ekim 1943.

104 “Vatandaş Çiçek Hastalığı Vardır Aşılarmaya Dikkat Et”, *Diyarbakır: İçkale*, 12 Kasım 1948.

105 “Merkezde ve Köylerde Aşılananların Miktarı 100 Bine Yaklaştı”, *Diyarbakır: İçkale*, 17 Kasım 1948.

sağlık durumu normal bir haldedir. Hiçbir salgın hastalık yoktur. Sağlık teşkilatının gayreti ile kısa bir sürede 200.000 kişiye çiçek aşısı yapılmıştır. Bu muhtelif ekiplerle faaliyete devam edilmektedir. Kuduzu önlemek için köpek mücadelesine başlanmıştır. Ayriyeten tifo ve tifüs karma aşısına da önem verilmektedir.”¹⁰⁶ Görüldüğü üzere aralık ayına geldiğinde çiçek tehlikesinin ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Vali Eker’in belirttiği üzere şehirde mücadele edilen bir başka tehlike kuduz hastalığıdır. Diyarbakır’da görülen kuduz hastalığına karşı daha 1926 yılında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından Kuduz Tedavi Merkezi açılmıştır. Bir uzman müdür, birkaç müstahdem ve bir laboratuvarın bulunduğu bu müessesede, Diyarbakır dışından gelen hastalara da hizmet verilmiştir.¹⁰⁷

Tablo 3. Diyarbakır Kuduz Tedavi Müessesesinin 1926-1938 Yılları Arası Mesaisi¹⁰⁸

Yıllar	Müracaat Edenler	Vefat Edenler	Aşıl原因an Kişi Sayısı		
			Kadın	Erkek	Yekûn
1926 ¹⁰⁹	4	--			
1927	35	2			
1928	22	--	5	18	23
1929	19	--	5	14	19
1930	29	--	8	20	28
1931	36	--	10	23	33
1932	72	1	8	62	70
1933	88	1	18	63	81
1934	57		16	40	56
1935	52		--	--	--
1936	68		16	50	66
1937	99		26	71	97
1938	89		18	69	87
Yekûn	482		130	430	560

1927 yılında cinsel yolla bulaşan frengiye karşı mücadele için Diyarbakır Zühreviye Hastanesi açılmıştır. Hizmet binası il özel idareye ait olan 20 yataklı olarak açılan kurumun masrafı vilayet hususi bütçesinden karşılanmıştır. Personel kadrosu bir uzman tabip, bakteriyolog, memur, müstahdem oluşan hastanenin frengi ilaçları Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından gönderildiği gibi hususi bütçeden de satın alınmıştır.¹¹⁰

106 “Vali Vekilimiz Şevket Eker’in Demeci”, *Diyarbakır: İçkale*, 6 Aralık 1948.

107 Altay, “Cumhuriyet’in İlk On Beş Yılında Diyarbakır’da Tesis Edilen Sağlık Kurumları ve Faaliyetleri”..., s. 719.

108 Bu tablo, Sadet Altay’ın “Cumhuriyet’in İlk On Beş Yılında Diyarbakır’da Tesis Edilen Sağlık Kurumları ve Faaliyetleri” adlı çalışmasında yer alan Tablo 4 ve Tablo 5’in birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Altay, “Cumhuriyet’in İlk On Beş Yılında Diyarbakır’da Tesis Edilen Sağlık Kurumları ve Faaliyetleri”..., s. 719-720.

109 İkinciteşrinde faaliyete geçmiştir. Aşıl原因an ilgili veriler 1928 yılında başladığı için öncesi boş bırakılmıştır. Altay, “Cumhuriyet’in İlk On Beş Yılında Diyarbakır’da Tesis Edilen Sağlık Kurumları ve Faaliyetleri”..., s. 719.

110 Altay, “Cumhuriyet’in İlk On Beş Yılında Diyarbakır’da Tesis Edilen Sağlık Kurumları ve Faaliyetleri”..., s. 720-721.

Tablo 4. Diyarbakır Zühreviyeye Hastanesi 1941-1949 Yılları Arası Mesaisi¹¹¹

Yıllar	Yatak Sayısı	Tedavi Edilenler		
		Yatakta	Ayakta	Toplam
1941	20	156	--	156
1942	20	199	--	199
1943	20	--	--	--
1944	20	--	--	--
1945	25	254	6 383	6 637
1946	25	243	6 186	6 429
1947	25	340	6 288	6 628
1948	20	411	6 371	6 782
1949	20	540	6 881	7 421

Tabloda da görüleceği üzere 1945 yılında yatak kapasitesi 25'e çıkarılmışsa da 1948 yılında tekrar 20'ye düşürülmüştür.

Diyarbakır'da görülen bir diğer tehlikenin adı tifodur. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin yayınladığı istatistiklere göre 1939 Temmuz ayının başından Aralık ayının sonuna kadar bu hastalığa yakalananların sayısı 1854'tür. Bunlardan 180'i vefat etmiştir.¹¹² Hastalığın 1949 yılında da görülmesi üzerine Diyarbakır'da bütün halka aşı yapılmaya başlanmıştır.¹¹³ 1949 yılının Mart ayında, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü tarafından hazırlanan ekip tarafından şehirdeki tüm okullardaki öğretmen ve öğrencilere difteri, tifo ve tifüs aşısı yapılmıştır.¹¹⁴ 1949 yılının Ekim ayı içerisinde Dr. Ata Ötügen'in başkanlığında düzenlenen sağlık ekibi, merkeze bağlı 36 köyü dolaşarak köy halkının hepsini muayeneden geçirmiştir. Köy halkına boğmaca, tifo ve tifüs karma aşıları yapılmıştır.¹¹⁵

Diyarbakır'da görülen bir diğer hastalık veremdir. Verem, "Mycrobacterium tuberculosis" mikrobunun türleri ile meydana gelmektedir.¹¹⁶ 1947 yılında, Diyarbakır'da bir Verem Savaş Derneği kurulmasına girişilmiş, bunun için bir tüzük hazırlanmış ve yönetmeliklerin yerine getirilmesi için çalışma başlatılmışsa da¹¹⁷ Verem Savaşı Derneğinin kuruluşu ancak 1949 yılına gelindiğinde mümkün olmuştur.¹¹⁸

111 Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1947...*, s.166 ve *Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Türkiye İstatistik Yıllığı 1950*, Ankara, s. 77'deki verilere dayanarak oluşturulmuştur.

112 "Memleketimizde Görülen Bulaşıcı Hastalıklar", *Yeni Klinik*, 1940, s.148.

113 "Şehirde Tifo Aşısı Tatbikatına Başlandı", *Diyarbakır: İçkale*, 17 Haziran 1949.

114 "Difteri, Tifo ve Tifüs Aşıları Yapılıyor", *Diyarbakır: İçkale*, 11 Mart 1949.

115 "Sağlık Ekibi Köyleri Dolaşıyor", *Diyarbakır: İçkale*, 19 Kasım 1949.

116 Abdülaziz Kardeş, "Türkiye'de Veremle Mücadele: İzmir Örneği", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Verem*, (Ed. Fevzi Çakmak, Şükran Köse, Eren Akçiçek, Ahmet Çağrı Büke), Gece Kitaplığı, Ankara 2021, s. 215.

117 "Verem Savaş Derneği", *Diyarbakır: İçkale*, 9 Ocak 1948.

118 *Yurdumuzda Verem Savaşı Dernekleri*, İstanbul 1960, s. 38-39.

Sonuç

Cumhuriyetin ilanı sonrası diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da sorunların çözümüne yönelik önemli politikalar hayata geçirilmiştir. Hiç kuşkusuz bunların arasında salgın hastalıklarla mücadele ilk sırada gelmektedir. Sağlıklı bir nesil yetiştirmek Cumhuriyet Hükümetlerinin öncelikli amaçlarındandır. Zira savaşlar sırasında salgın hastalıklarla baş etmeye çalışan halk Milli Mücadele bittikten sonra da bu salgınlardan kendini kurtaramamıştır. Dolayısıyla Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti salgın hastalıklarla mücadele etmek adına vakit kaybetmeden harekete geçmiştir. Bu kapsamda kanunlar çıkarılmış, hastaneler, tedavi evleri açılmış, doktor ve sağlık görevlileri yetiştirilmiştir. Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi sıtma, trahom, tifüs, verem gibi hastalıkların yoğun olarak görüldüğü yerlerden biri de Diyarbakır'dır. Özellikle sıtma ve trahomun yıkıcı etkisi çok daha büyük boyuttadır. Diyarbakır 1936 yılında sıtma mücadele mıntikasına dâhil edilmiştir. Özellikle Ergani, Çermik, Bismil sıtmanın yoğun olarak görüldüğü ilçelerdir. Halkın tedavisine yönelik yapılan çalışmaların yanı sıra sıtmanın ortadan kaldırılması için sıtma kaynağı olan bataklıkların kurutulmasına çalışılmıştır. Diyarbakır Halkevi tarafından söz konusu ilçe ve köylere geziler düzenlenmiş, halka hastalık ile ilgili bilgilendirmede bulunulmuştur. Sıtmanın önüne geçebilmek için uzun uğraşlar verilmiş ve şehirde hastalık azalma eğilimi göstermişse de II. Dünya Savaşı yıllarında sıtma tekrar artış göstermiştir. Bunun en önemli nedeni olarak savaş yıllarında sıtma ilacı olan kininin temin edilmesinde yaşanan güçlük gösterilebilir. 1945 yılında Diyarbakır'daki sıtma mücadele alanı genişletilmiştir. Yine sağlık koruyuculuğu kursu açılarak bu kursu tamamlayanlar farklı ilçe ve köylerde görevlendirilmişlerdir. 1946 yılında Diyarbakır'ın ilçelerinde 6 şube daha açılmıştır.

Tedavi edilmezse körlükle sonuçlanan trahomla mücadele için ise 1935 yılında Diyarbakır'da Halkevinin İctimai Yardım kolu tarafından mücadele başlatılmıştır. Ekim 1937'ye gelindiğinde Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından Trahom Hastanesi açılmıştır. Trahomuların muayene ve tedavisinin yapıldığı hastanede 1938 yılı itibariyle hasta yatışına da başlanmıştır. Trahomlu öğrenciler ayrı bir okulda toplanarak tedavi edildikten sonra diğer okullara nakledilmişlerdir. Ayrıca konferanslar düzenlenerek halka hastalıktan korunma yolları anlatılmıştır. 1946 yılında Diyarbakır'da Trahom Mücadele Başkanlığı kurulmuştur. 1947 yılında ilçe, bucak ve köylerde tedavi evleri açılması kararı alınması üzerine 11 tedavi evi açılmıştır.

Diyarbakır'da bu hastalıkların yanı sıra, Şark çıbanı, tifüs, çiçek, frengi, kuduz, verem ve tifoya karşı da mücadele edildiği dikkati çekmektedir. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından 1926 yılında Kuduz Tedavi Müessesesi, 1927 yılında frengiye karşı Diyarbakır Zühreviye Hastanesi ve 1949 yılında Diyarbakır Verem Savaş Derneği kurulmuştur. 1950 yılına gelindiğinde salgınlara karşı yürütülen mücadele neticesinde Diyarbakır halkının bu hastalıklardan tamamen kurtulması mümkün olmamışsa da çok büyük aşama kat edildiği söz konusu hastalıkların etki derecesinin son derece azaldığı hatırlatılmalıdır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA),

Resmi Yayınlar

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1947*, Ankara, 1948.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1950*, Ankara.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı 1940-1941*, Ankara.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Maarif 1937 – 1938 İstatistiği*, İstanbul, 1939.

TBMM Zabıt Cerideleri

Resmi Gazete

Sürelî Yayınlar

Diyarbakır: İçkale

Hâkimiyeti Milliye

Karacadağ

Yeni Klinik

Kitap ve Makaleler

(1967), *IV. Trahom Semineri*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Trahom Savaş Müdürlüğü, Trahom Savaşı Müdürlüğü Yayını, Ankara.

(1973), *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara.

(2006), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.

Ahmed İhsan (1923), "İçtimai Hıfzı Sıhha: Şark Çıbanı", *Türkiye Hilali Ahmer Mecmuası*, C.4, S.44, s. 291-294.

Altay, Sadet (2016), "Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları", *CTAD*, Yıl.12, S.23, s. 167-211.

Altay, Sadet, (2018), "Cumhuriyet'in İlk On Beş Yılında Diyarbakır'da Tesis Edilen Sağlık Kurumları ve Faaliyetleri", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, (Ed. İbrahim Özcoşar vd), İstanbul 2018, s. 705-739.

Altay, Sadet, (2019), *Atatürk Döneminde Numune Hastanelerine Dönüştürülen Osmanlı Hastaneleri (1924-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.

Ayten Arıkan (2005), *Millî Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) Ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

(1926), *Birinci Millî Türk Tıp Kongresi 1-3 Eylül 1925 Müzakeratı*, İstanbul.

Çağlayan, Ercan (2020), *Diyarbakır: Nüfus, Siyaset, Eğitim, Sağlık ve İktisat (1923 – 1950)*, Libra Yayıncılık, İstanbul.

Esen, Atakan (2017), *Cumhuriyet Dönemi Sıtma Mücadelesi (1923 – 1956)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Gözcü, Niyazi İsmet, (1948), "Memleketimizde Körlük Durumu Hakkında Bazı Düşünceler", *Göz Kliniği*, S.1, s. 1-5.

Haykır, Yavuz ve Canpolat, Uğur (2019), "İkinci Millî Türk Tıp Kongresi'nde Sunulan "Türkiye Trahom Coğrafyası" Raporu", *Tarih Yolunda Bir Ömür Ergün Öz Akçora Armağanı*, (Ed. Ahmet Aksın, Yavuz Haykır, Filiz Yıldırım), C.2, Hiperyayın, İstanbul, s. 191-232.

- Işık, Mahmut (1949), “Memleketimizde Trahom Problemi”, *Karacadağ*, C.II, S. 121, s. 10-11,14.
- İskenderoğlu, Reşit, “Sıtma Savaşı Yolunda”, *Diyarbakır: İçkale*, 13 Nisan 1945, s. 1.
- Kardaş, Abdülaziz (2021), “Türkiye’de Veremle Mücadele: İzmir Örneği”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Verem*, (Ed. Fevzi Çakmak, Şükran Köse, Eren Akçiçek, Ahmet Çağrı Büke), Ankara: Gece Kitaplığı, s. 215-237.
- Konyar, Basri (1936), *Diyarbakır Yıllığı*, C.3, Ankara: Ulus Basımevi.
- Noyan, Bedri, (11 Haziran 1943), “En Büyük Düşman En Büyük Salgın”, *Diyarbakır: İçkale*, s. 1.
- Noyan, Bedri, (6 İkteşrin/Ekim 1944), “Sıtmanın Fenalıkları ve Korunma Çareleri”, *Diyarbakır: İçkale*, s. 1.
- Özer, Sevilay (2017), “II. Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu’da Sıtma”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, (Ed. Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak Eren Akçiçek), Ankara: Gece Kitaplığı, s. 463-490.
- Özer, Sevilay (2019), “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Anadolu’da Şark Çıbanı”, *Erasmus Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Uluslararası Akademik Çalışmalar Sempozyumu 5-6 Nisan 2019*, Asos Yayınevi, s. 911-922
- Özer, Sevilay, (2014), “Türkiye’de Trahomla Mücadele (1925 – 1945)” *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 54, 121-152.
- Öztürk, Saygı (2007), *İsmet Paşa’nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim (2010) “Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Tarihi”, *Cumhuriyetin Harcı/İkinci Kitap: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s.107-161.
- Tekir, Süleyman (2019), “Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923–1930)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (65), s. 407–430.
- Ural, Şadan Talat, (9 Ağustos 1943), “Şark Çıbanı” *Diyarbakır: İçkale*, s. 1
- Ünalın, Ata (1945), *Sıtma*, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara.
- Yetişkin, Hulusi (22 Haziran 1945), “Sıtma ve Sivrisinek Belası”, *Diyarbakır: İçkale*, s. 1.
- Yıldırım, Nuran (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul, s. 1320-1338.
- (1960), *Yurdumuzda Verem Savaşı Dernekleri*, İstanbul.

EKLER

Ek.1 Birinci Milli Türk Tıp Kongresinde Sıtma Coğrafyası Raporuna Nazaran Türkiye Cumhuriyeti Vilayetlerinde Sıtma Kesafetini Gösterir Harita¹¹⁹

Ek.2 Diyarbakır Trahom Hastanesi¹²⁰

119 Birinci Milli Türk Tıp Kongresi 1-3 Eylül 1925 Müzakeratı, s. 233.

120 Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 131.

Ek.3 Diyarbakır Trahom Mücadelesine İlişkin Bir Fotoğraf¹²¹

¹²¹ *IV. Trahom Semineri*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Trahom Savaş Müdürlüğü, Trahom Savaşı Müdürlüğü Yayını, Ankara 1967, s. 69